

VÄGVAL

I SKOLANS HISTORIA

TIDSKRIFT FRÅN
FORENINGEN FÖR SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
ARGANG 8 * NR 2-3* 2008

ISSN 1652-0610

NR 29-30 FRÅN STARTEN

I detta nummer

Redaktören har ordet	2
Medverkande i detta nummer	2
<i>Sven-Åke Johansson</i> : Om valfrihet och fristående skolor – några vägval inom utbildningspolitiken	3
<i>Jan Damgren</i> : Föräldrars val av fristående skolor	7
<i>Stig Johansson</i> : En frihetlig skola	11
<i>Ingrid Mattsson</i> : Den kooperativa friskolan	15
<i>Ingrid Nilsson</i> : Fristående skolor. Internationell forskning 1985–2000	19
<i>Alf Uddholm</i> : Några vägval och deras effekter	23

VÄGVAL I SKOLANS HISTORIA

Redaktion: Bertil Bucht (ordf.), Bengt Alin, Solweig Eklund, Esbjörn Larsson, Stig G Nordström, Solveig Paulsson, Annika Andræ Thelin, Kerstin Thoursie, Carl-Magnus Wendt.

Redaktionens adress: Box 2056, 750 02 Uppsala

ISSN 1652 – 0610

Redaktören har ordet

Vägval är nu inne på sitt åttonde år. Med Sven-Åke Johansson som initiativtagare och redaktör under de första fem åren har Vägval nu kommit ut i 30 nummer.

Den här gången följer vi upp ett symposium om Valfrihet inom skolan, som vår förening anordnade i anslutning till årsmötet den 10 april. Vägvals initiativtagare ger en exposé över några vägval i fråga om valfrihet och fristående skolor. Jan Damgren i Malmö ger en bild av fristående skolor som ett viktigt objekt för forskning och Ingrid Nilsson i Umeå kompletterar med utblickar över internationell forskning om friskolor. Jag har i de senaste numren beskrivit hur skribenter anmält sig att bidra med texter till Vägval. En volontär i detta nummer är Ingrid Mattsson med sitt bidrag om ett spännande exempel på en friskola – det kooperativa gymnasiet i Stockholm. Numret avrundas därefter med några personliga reflexioner över ”Några vägval och deras effekter” av en tidigare ordförande i vår föreningen, Alf Uddholm i Gävle.

Till hösten planerar vi att i Vägval kunna följa upp vår glädjande välbesökta skolledarkonferens den 24 april med en artikel om rektorsrollen genom tiderna.

Har Du idéer om vad Du vill läsa i Vägval och tips på författare eller vill skriva själv? Hör av Dig på vår adress (se omslaget) eller gärna direkt till mig på buchts@bostream.nu alt. på telefon eller sms till 0708-11 14 30. Redaktionen prövar välvilligt och tacksamt allt som svarar mot Vägvals idé – att ge ett historiskt perspektiv på vår undervisning!

Bertil Bucht

Medverkande i detta nummer

Jan Damgren är fil. dr i pedagogik med avhandlingen *Föräldrars val av fristående skolor*. Han arbetat på de flesta nivåer inom skolväsendet. Efter en start som lärare i SO-ämnen i en 16-parallell enhetsskola arbetade han under en tioårsperiod som komvuxrektor. Via uppdrag för länskolnämnden och SÖ blev han sedan anställd vid Skolverket. Under den senaste tioårsperioden har han varit konsult rörande eftergymnasial utbildning åt olika myndigheter.

Stig Johansson var med och grundade Vittra Utbildning 1992 och var dess VD t.o.m. februari 2006. Johansson är socionom och har ett förflutet som förhandlare på Svenska Kommunförbundet, personalchef på kommunal nivå och utvecklingschef på KPA-Kommunernas försäkringsbolag. I dag arbetar han som konsult. Mer om Johanssons erfarenheter och tankar finns att läsa i hans i bok *Livschanser; om skola, politik och företagande*.

Sven-Åke Johansson har varit chef för skolenheten i Utbildningsdepartementet, överdirektör på SÖ, skoldirektör i Stockholm. Han har varit ordförande i ÖGY-utredningen, Kommittén om fristående skolor och Skollagskommittén. Han är vice ordförande i Föreningen för svensk undervisningshistoria.

Ingrid Mattsson var anställd på teve som programpresentatör 1957–1964. Fil. mag., lärare i svenska och historia. Hon var rektor för Konsumentföreningen Stockholms gymnasium 1993–2000. Är nu avdelningsdirektör vid Skolöverstyrelsen med ansvar bl.a. för projektet *En gymnasieskola för alla*.

Ingrid Nilsson är fil. dr

Alf Uddholm är fil. dr och var under många år lektor och senare rektor vid Vasaskolan i Gävle. Han har varit ordförande i Föreningen för svensk undervisningshistoria.

Om valfrihet och fristående skolor – några vägval inom utbildningspolitiken

Valfrihet

Vi har under de senaste åren haft en intensiv debatt för eller emot fristående skolor. För eller emot att elever skall få välja skola.

Ofta – oftast? – har de båda frågorna blandats samman. Den som idag följer tidningspressen kan lätt få intrycket att valfrihet mellan olika huvudmän introducerades med den s.k. friskolereformen 1991/92. Men så var det ju inte. Det har alltid funnits frihet att välja skola med annan huvudman. Men med vissa förutsättningar. Vad som rubbades 1991–1992 var förutsättningarna.

Jag exemplifierar från Stockholm. År 1917 fanns där 27 privata skolor till vilka man kunde välja fritt. År 1962, när grundskolans första läroplan antogs, hade antalet sjunkit, men endast från 27 till 26. I dem gick sammanlagt 8.176 elever. Det var lika många som i Uppsalas hela skolväsen på de aktuella stadierna (Se Stadskollegiets utlåtande nr 105, år 1963 med en utförlig bilaga om var och en av de privata skolorna).

Därtill kommer att nästan hela yrkesutbildningen i äldre tider var privat, etablerad på initiativ av olika företagsgrupper. Och fram till ca 1930 hade all högre utbildning av flickor fått ske i de privata skolorna. De statliga gymnasier tog endast emot manliga elever.

Hur finansierades dessa privata skolor? Mycket olika.

Schabloniserat var kostnadsfördelningen i Stockholm följande:

Stat	Kommun	Föräldraavgifter
65%	12%	22%

22% av kostnaden för en gymnasieplats skulle idag motsvara ca 14 000 kronor om året, vilket ungefär utgör en nettomånadslön för en arbetare idag.

Som en konsekvens blev de privata skolorna starkt segregerade till de förmögna, vilket alltså till 1930-talet gällde all högre utbildning av flickor.

Friskolereformen under 1990-talet kom efter olika utredningar och successiva justeringar att innebära samma skolpeng oberoende av skolans huvudman och med förbud mot oskäliga avgifter. Den innebar således inte att valfrihet mellan privat och offentligt introducerades. Valfriheten var ursprunglig. Vad som skedde var att valfriheten mellan olika huvudmän öppnades för alla, även för s.k. vanligt folk, som inte hade råd att betala hela månadslöner i avgifter. De avgifter som fick förekomma gällde vissa kostnader i speciella utbildningar, t.ex. instrument på musikskolor (En analys av systemen finns i SOU 1992:38 och i SOU 1995:113).

I en senare debatt har det hävdats att reformens reella innebörd var att överklassen slapp betala avgifter, det var ju den som utnyttjat de privata skolorna. Arbetarklassen efterfrågade dem inte har man menat. Vad – om något – som är sant av detta bör vara en uppgift för forskningen att ta reda på genom att kartlägga och jämföra den sociala sammansättningen av gårdagens privatläroverk och dagens fristående skolor. En blick på Beskowska skolans elevkatalog är en inblick i en nu svunnen överklassvärld. Av Ann-Christin Kjellmans avhandling från 2001 framgår att i mitten av 1990-talet var det i Stockholm främst invandrarfamiljer som valde fristående skola medan den välutbildade medelklassen dominerade bland dem som valde annan kommunal skola än den närmaste för sina barn. (Denna medelklass bodde i de innerstadsdelar där den sociala segregeringen redan var etablerad genom bostadspriserna).

En väsentlig skillnad mellan kommunala och privata (fristående) skolor kvarstod dock. Endast

friskolorna kunde liksom tidigare ta emot elever från hela landet. De förblev riksrekryterande. Ett sådant förhållande är ju inte möjligt att införa för de kommunala skolorna som rimligen måste ha kvar kravet på sig att alla kommunens elever skall kunna få utbildning i den egna kommunen. De kan inte få konkurreras ut av grannkommunernas barn. (Kommunen kan givetvis bygga upp ett överdimensionerat skolväsen och ”importera” elever från grannkommunerna. Privatläroverken var dimensionerade på det sättet. Av de 8.176 eleverna i Stockholms privatläroverk var 1 940 s.k. utsocknes).

Vägvalet 1991–1992 innebar således att skatte-medel kom att i samma utsträckning finansiera skolor oberoende av huvudman. Neutraliteten i huvudmannaskapsfrågan var det centrala. Men vägvalet innebar – såvida fristående skolor etablerades – också en reell ökning av valfriheten på många platser. Det kom ju att finnas fler skolor som eleverna kunde välja till. Däremot kunde valfrihetsreformen givetvis aldrig leda till lika möjligheter för alla att välja bland alla program i gymnasieskolan. På varje plats i landet kunde inte alla program vara tillgängliga hos vare sig offentliga eller enskilda huvudmän. Valmöjligheter gynnar alltid storstäder och stora skolenheter.

Valfriheten blev i sig en prioriterad fråga. Den gällde inte bara rätten att välja mellan olika huvudmän. Genom prop. 1992/93:230 om Valfrihet i skolan infördes rätten att så långt lokal-situationen tillät skulle elever också ha möjlighet att välja mellan olika kommunala skolor. Tekniskt – med hänsyn till statens styrning av statsbidragen – var detta nu fullt möjligt. De statliga bidragen gick samlade till kommunen som adressat – inte destinerade till olika skolenheter.

Konkurrenssituationen mellan olika kommunala skolor kom dock till en början i skymundan i den allmänna debatten. Skilda kommuner kunde givetvis befrämja den genom att ge sina skolor olika profil eller tona ner den genom att göra motsatsen. Ett skäl till att den spelat mindre roll i debatten är förmodligen den starka elevantalsökningen under det senaste decenniet. Alla skolor – i stort sett – har fått tillräckligt med elever. I framtiden med de starkt minskande elevkullarna blir situationen den rakt motsatta. Då kommer hundarna att bitas.

Först nyligen – i den senaste gymnasieutredningen Framtidsvägen (SOU 2008:27) – har Anita Ferm påvisat att vi fått en explosion i antalet nya

kursvarianter. Förklaringen ligger sannolikt i att dessa kurser med populära namn utgör en effektiv reklam för att locka elever. Detta är såvitt jag vet en i det politiska tänkandet oförutsedd – och problematisk – effekt av valfriheten. Många av kursernas relation till den framtida arbetsmarknadens efterfrågan är dunkel. Även om decentralisering varit ett ledande begrepp under senare tid, visar denna utveckling att samhället i stort måste ta ett ansvar som den enskilda skolan eller kommunen inte kan ta.

Ett nytt vägval – där viss centralisering inte är ett fult ord – måste komma.

Valet av benämning

Olika benämningar på de icke-kommunala skolorna har förekommit: privata skolor, enskilda skolor, fristående skolor, friskolor. Vid sidan av verksamhet inom ”skolor” har också sedan länge förekommit möjlighet till s.k. enskild undervisning.

Äldre lagtexter talade om privatskolor. De reglerades i privatskoleförordningar. Omkring 1980 tillsattes en statlig utredning med direktiv att utreda skolor med enskild huvudman. När den lade sina betänkanden använde den inte beteckningen ”enskilda” skolor utan ”fristående” skolor.

Nu torde fristående skola eller friskola vara den etablerade benämningen och är också den som införts i lagtexter. Det finns en historisk bakgrund som kan sägas berättiga namnbytet. De privata skolorna tillämpade ofta en annan pedagogik än den vanliga, exempelvis Waldorf eller Montessori. Eller hade de en särskild religiös inriktning, exempelvis katolsk eller judisk. De kunde också på olika sätt ha en internationell inriktning, exempelvis vara en engelsk, fransk, tysk, estnisk eller finsk skola (vilka kunde vara av olika typ, med svensk eller utländsk läroplan).

Förhållandet etablerade en föreställning att det var något speciellt med de enskilda, privata skolorna genom att de var ”fria” från vissa regler som gällde för de kommunala skolorna. Ur den synpunkten var benämningen fristående skola objektivt försvarbar. Men det gick ju heller inte att förneka att ordet ”fri” har en allmänt positiv klang. Det associeras med kreativitet och entreprenöranda. Ordet kommunal skola eller offentlig skola gör knappast det. Ur den synpunkten var valet av benämning ett politiskt vägval som gjorde skolorna mer attraktiva för stora grupper.

Att upprätthålla eller slopa skillnader
– ett vägval

Under åren 1970–1974 arbetade en stor statlig utredning om skolans inre arbete (SIA-utredningen). Ett av utredningens förslag (SOU 1974:53, prop. 1975/76:39) innebar en *friare* resursanvändning i skolorna och ökad beslutsrätt på de olika skolenheterna. Tidiga skrifter från utredningen hade just titeln *Fri* resursanvändning. Förslagsställarna var medvetna om den positiva klangen i ordet “fri”.

Dess förslag genomfördes också i denna del. Men på en punkt bestod under den första tiden med fristående skolor en skillnad mellan dessa och de kommunala skolorna, fast även de senare sedan 1970-talets mitt hade fått en friare resursanvändning. De kommunala skolorna var – till skillnad från de fristående – underordnade inte bara den statliga lagstiftningen och de statliga förordningarna utan också en mer näraliggande kommunal skolstyrelse. Medan en fristående skola inte hade denna överhet omedelbart över sig och en skyldighet att följa dess personalpolitik, “handlingsplaner” eller “0-visioner”. Den hade därigenom en stor konkurrensfördel. Skolledarna, lärarna och all personal kunde själva identifiera problemen just på deras enhet och besluta om hur problemen skulle tacklas. Och också omgående verkställa besluten. Ett förhållande som erfarenhetsmässigt alltid är inspirerande och därför lockar initiativrika medarbetare.

Nyligen har Göteborgs stad publicerat rapporten *Attraktiv skola*. Den föreslår i realiteten ett återupplivande av SIA-utredningens grundtanke om en “underifrånstyrning”, i kontrast till 50 års centralt reformerande. Svensk utbildningspolitik står därmed vid ett viktigt vägval, intressant därför att de fristående skolorna nu går i motsatt riktning genom att många inrangeras i omfattande skolkoncerner, där ekonomiska intressen lätt kan komma att spela en större roll än pedagogiska idéer. Koncernledningarna är på väg att bli privata skolstyrelser.

Ett sådant vägval sätter också fokus på skillnaden mellan likhet och likvärdighet. Någon strävan efter likhet mellan olika skolor finns ju rimligen inte idag. Sökte skolpolitiken etablera likhet mellan olika skolenheter, skulle det ju inte längre finnas någon anledning för någon elev eller förälder att bry sig om att välja mellan olika skolor.

Däremot finns i vårt samhälle en stark önskan om likvärdighet, vilket vid fri resursanvändning fordrar en skärpt kontroll av slutresultatet, d.v.s. elevernas kunskaper och färdigheter och acceptans av samhällets allmänna värdegrund.. Det är en kontroll som i målstyrningens anda fordrar både inspektioner och “examensprov”. Och offentlighet för kontrollresultaten, som en ledning för konsumenternas, dvs. föräldrarnas och elevernas val.

Det vägval som skett genom att lansera fristående skolor och att inte sträva efter likhet men väl efter likvärdighet, fordrar därför, så långt jag förstår, ytterligare ett vägval. Nämligen att inte längre skygga inför ord som examina och kontroll av om målen och likvärdigheten uppnås. Och framför allt inte skygga inför att låta kontrollresultaten bli offentliga. Men inte heller skygga inför det uppenbara att skolpengen måste anpassas till de olika enheternas förutsättningar. Utgångsläget rör ju inte skolenheten på.

Det återstår att se när det vägvalet kommer.

Valfriheten – kostnader och elevsammansättning

Har de vägval som träffats inneburit att man också har valt ökade skolkostnader? Och ökad risk för segregering?

Kostnaderna för skolväsendet avgörs genom årliga budgetbeslut och behöver självfallet därför inte öka med någon automatik. Under den närmaste framtiden kommer emellertid elevantalet på olika stadier att successivt minska med cirka 30 %. En oförändrad medelstilledning per elev innebär därmed minskade kostnader för stat och kommun.

För de olika skolenheterna blir situationen den motsatta. De svårörligaste kostnaderna inom skolväsendet är lokalkostnaderna. Sjunger elevantalet, måste en skolstyrelse – eller koncernstyrelse – snabbt förutse detta och göra sig av med vissa byggnader. Annars åter lokalkostnader upp undervisningskostnader. Om skolväsendet är uppdelat på flera huvudmän, blir denna process betydligt svårare. Det finns ju då ingen gemensam styrelse som kan ta de nödvändiga och impopulära besluten för alla skolorna.

Konsekvensen bli att en större andel av skolpengen kommer att gå till att täcka lokalkostnader, vilket innebär minskade resurser för lärarlöner och lärartäthet.

Segregeringseffekter av valfriheten har varit diskuterade. Det är svårt att få en rätsida på denna debatt och den pågående forskningen. Några tydliga vägval har inte träffats av någon regering. Att vi fått starka segregeringseffekter i hela skolväsendet av den bostadspolitik och stadsplanering som ägt rum sedan 1940-talets etablering av de ”myrdalska” barnrikehusen är ju uppenbart. Liksom av att vissa områden planerats för hyreshus, andra för villor. Att man inte lagt några hinder i vägen för stora invandrargrupper naturliga önskan att bo i närheten av sina landsmän har lika naturligt lett till att de kommunala skolorna i vissa områden fått markerat ensidig etnisk rekrytering och i många fall religiös prägel.

Undersökningar av i vad mån just etablering av enskilda huvudmän på skolområdet påverkat utvecklingen positivt eller negativt är viktiga. Då blir det också möjligt att se om friskolor lett till en prestationssegregering, eftersom ett val alltid fordrar initiativkraft och förutsätter att föräldrarna aktivt engagerat sig i sina barns utbildning. Att föräldraengagemang positivt påverkar barns utveckling är väl belagt.

Den etniska segregeringen är särskilt problematisk. Det är ju inte självklart att etniskt eller religiöst präglade skolor är något negativt. För dem som valt sådana innebär dessa med all sannolikhet motsatsen, en stark trygghet i en främmande miljö. Problematisera ter de sig ur språkinlärnings synpunkt och för vissa planeringsfilosofer, lika aggressiva mot något avvikande som gångna tiders lutherska prästerskap mot frikyrkorna.

För en skoldirektör i exempelvis Stockholm är det inte lika enkelt. Han eller hon kan inte bygga om staden och blanda höghus med villor på ett nytt sätt. Han kommer knappast att få majoritet för en omfattande busstransport av elever från deras hem till skolor i andra sociala och etniska områden. Varje morgon och eftermiddag.

Och, provokativt uttryckt: Sverige kan knappast samtidigt påstå sig vara ett mångkulturellt samhälle och tro att man kan ha kvar en enkulturell skola. Eller?

Sven-Åke Johansson

Några aktuella studier att rekommendera till läsning

Arnman, Järnek, Lindskog, Valfrihet – fiktion och verklighet 2004

Kjellman, Ann-Christin, ”Hurra för valfriheten” diss, 2001

Lindbom, (red), Friskolorna och framtiden – segregation, kostnader och effektivitet 2007

SOU 2001:12, Fristående gymnasieskolor – hot eller tillgång?

Föräldrars val av fristående skolor

De skolpolitiska besluten vid inledningen av 1990-talet, kommunaliseringen, övergången från regel- till målstyrning, avvecklingen av Skolöverstyrelsen till förmån för Skolverket var sammantaget de mest omtumlande sedan 1842. Det fanns dock ett problem – reformerna råkade sammanfalla med den mest turbulenta ekonomiska krisen under efterkrigstiden.

Vid samma tid ökade intresset för fristående skolor. Dessa skulle ses som en sporre för ökad valfrihet inom den kommunala skolan. Fristående skolor fanns redan före 1842. Därefter har de i varierande grad, under benämningar som t.ex. enskilda eller privata, funnits parallellt med det offentliga skolväsendet. Flera studier, t.ex. Richardson (1999), har visat att det var privata skolor som under 1800-talet stod för mycket av den pedagogiska förnyelsen. Likaså var privata skolor under första hälften av 1900-talet ett alternativ för barn, som ville vara väl förberedda inför högre studier. I vissa fall var de den enda möjligheten för flickor att få en skolutbildning utöver den som folkskolan erbjöd.

Enhetsskolans och senare grundskolans genomförande skulle ses som ett uttryck för välfärdssamhällets omsorg. Tillsammans med nya läroplaner erbjöds de alternativ, som tidigare motiverat andra skolformer. Behovet av privata skolor minskade därför i takt med grundskolans utbyggnad.

Trots dessa reformer fanns det fortfarande föräldrar som önskade alternativa pedagogiska metoder. Orsakerna till ett ökande intresse på 1970-talet förklaras av SOU (1981:34) med ett ökande intresse för waldorfpedagogik och den försvagade ställning kristendomsämnet ansågs ha fått i 1969 års läroplan för grundskolan.

Till följd av det ökade intresset överlämnade i juni 1982 den dåvarande regeringen, ledd av Folkpartiet och Centerpartiet, propositionen om skolor med enskild huvudman (Prop. 1982/83:1). Den innehöll bl.a. förslaget att benämningen

”fristående skola” skulle ersätta ”enskild skola”. Efter regeringsskiftet under hösten samma år fick Riksdagen en vänstermajoritet. Utbildningsutskottet tillstyrkte samtliga förslag i propositionen och Riksdagen beslutade i enlighet med utskottets förslag. Moderata samlingspartiet, som reserverade sig, ansåg att det enda sättet att säkerställa valfriheten var att godkända skolor skulle få både statligt och kommunalt stöd. Statsmakterna intog dock under 1980-talet en i grunden restriktiv hållning till frågan om valfrihet, såväl inom som utanför den offentliga skolans ram, trots att den borgerliga oppositionen vid varje riksmöte under 1980-talet motionerade om ökad frihet för elever och föräldrar att välja skola.

Enligt Jönsson (1995) agerade till mitten av 1980-talet varken Folkpartiet eller Centern för en ökad valfrihet, medan Moderaterna krävde statsbidrag till fristående skolor. Från denna tid sker en svängning inom Folkpartiet, och krav på val av fristående skolor framförs utifrån ett individperspektiv. Folkpartiets tidigare inställning hade präglats av uppfattningen att de fristående skolorna skulle tillföra den offentliga skolan nya erfarenheter.

De ökade möjligheter som gavs för att starta fristående skolor sammanföll med de möjligheter som det allmänna skolväsendet från början av 1990-talet också fick för att genomföra olika profileringar. De ambitioner om en ökad valfrihet som uppmuntrades i den kommunala skolan avstannade emellertid ofta i brist på resurser. I debatten fanns det förespråkare som ville förklara det ökade intresset för att välja fristående skolor mot denna bakgrund. Det fanns emellertid också andra, för vilka föräldrars val av fristående skolor var ett symptom på välfärdsstatens upplösning och på en rörelse, i vilken det sker en förskjutning i synen på samhället. Välfärdsstatens uppgift var att i solidaritet tillgodose det bästa för alla. I takt med krympande resurser måste i

välfärdssamhället ske en bred samverkan mellan staten och andra aktörer, enligt Giddens (1998), När statens suveränitet minskas, bygger individen, enligt Castells (1997), i högre grad sin tillvaro på egna erfarenheter. Medan statens uppgift har varit att tillgodose alla barns behov vill föräldrar i ökad omfattning ha valfrihet att tillgodose sina egna barns. I denna debatt har de fristående skolorna blivit en symbolfråga.

Konflikten mellan offentlig undervisning och privat går som en röd tråd genom svensk skolhistoria. Diskussionen om de fristående skolornas berättigande och deras ekonomiska stöd har periodvis varit livlig. I ett nationellt perspektiv har debatten främst handlat om valfrihet, likvärdighet, segregation och kommunalt inflytande. Periodvis har också det statliga stödet till skolorna diskuterats.

Under de senaste tjugo åren har bilden av de fristående skolorna blivit mer mångfacetterad – alltifrån ”protestskolor” och skolor med alternativ pedagogik till skolor, som betonar betydelsen av elevens sociala utveckling. Nya kategorier har tillkommit såsom nedläggningshotade byskolor och skolor med etnisk inriktning. ”Den svenska modellen” har mer och mer utmanats av en modell som styrs av marknadskrafter. Betydande utbildningskoncerner har byggts upp. En bärande idé har varit ”konkurrens för utveckling”. Under de senaste åren har debatten handlat mycket om driftsformerna och fokuserats på frågan, om det är fult att tjäna pengar på skolverksamhet. I detta sammanhang har frågan om kvalitetsbedömningar av såväl kommunala som fristående skolor aktualiserats.

Under de senaste åren har *avknoppning* blivit en ny företeelse. Den innebär att en kommun själv eller i samråd med en ny huvudman tar initiativet till att en viss utbildning ombildas till en fristående skola. Detta har t.ex. gällt ett antal naturbruksutbildningar. Motiven är ofta vikande elevunderlag kopplat till stora drifts- och investeringskostnader som belastar den kommunala ekonomin.

Under de senaste decennierna har föräldrars intresse att välja fristående skolor för sina barn ökat markant. Läsåret 1998-99 gick, enligt Skolverket (1999), drygt 30 000 eller 3 % av grundskolans elever i fristående skolor. Det är emellertid en stor variation mellan landets kommuner. Drygt hälften av alla fristående skolor

fanns i storstadsregionerna Stockholm, Göteborg och Malmö.

Läsåret 2006/07 gick, enligt Friskolornas riksförbund (hemsida 2008), åtta procent av Sveriges grundskoleelever och 15 % av gymnasisterna i en fristående skola. I Stockholm var motsvarande andelar 18,3 % respektive 31,7 %. Antalet ansökningar om att få starta en fristående skola har således ökat kraftigt, men kulmen förefaller ha nåtts läsåret 2002/03. År 2004 startade bara var femte av dem som ansökt.

I min avhandling *Föräldrars val av fristående skolor*, Damgren (2002), har jag belyst de motiv som föräldrar angett för att välja det fristående skolalternativet.

Till eller från

Jag genomförde fyra fallstudier i grundskolor med olika inriktningar som vid den tidpunkten var frekventa: kristen profil, montessoripedagogik, waldorfpedagogik och en särskola med allmän inriktning. Även om studierna är mycket begränsade, är resultaten i vissa fall talande.

Studien visar att omkring hälften av eleverna i de undersökta fristående skolorna gick där från början. Man sökte sig således *till* något som denna skola erbjöd. Den andra hälften sökte sig dit efter att först ha gått i en kommunal skola. Man sökte sig således av olika skäl *från* den offentliga.

Till

Som motiv för att välja till en fristående skola angavs, utan rangordning:

att skolan hade en särskild profil eller inriktning,
att skolan var liten,
att skolan hade små klasser,
att skolan hade bra lärare,
att skolan hade ett gott rykte,
att skolan utvecklade barnets personlighet,
att skolan hade ett gott klimat,
att skolan gav föräldrarna ett stort inflytande
och att det inte förekom mobbning.

Mindre viktiga motiv var avståndet till skolan och att det gick kamrater där.

Föräldrarna ombads också att rangordna de tre viktigaste skälen för att välja den fristående skolan.

I första hand angavs att skolan hade en särskild profil (25 %) och att skolan arbetade med att utveckla barnets personlighet av (23 %).

I andra hand tillkom faktorerna att skolan hade bra lärare och att skolan hade små klasser.

I tredje hand tillkom faktorn att skolan hade ett gott klimat.

För många föräldrar är kombinationen av skäl viktig. Skolan skall således både ha en profil och inom denna arbeta med att utveckla varje barns personlighet.

Från

Skäl som angavs för att söka sig från en kommunal och till en fristående skola var:

- att skolan var för stor,
- att skolan var otrivsamt,
- att klassen var för stor,
- att klassen var stökig och bråkig,
- att undervisningen var dålig,
- att det var många lärarbyten,
- att barnet inte fick det stöd det behövde,
- att lärarna var oengagerade,
- att barnet fick fel kamrater,
- att barnet var mobbat,
- att barnet var utanför gemenskapen,
- att föräldrarna saknade inflytande,
- att det planerades en omorganisation och
- att kontakten med skolans ledning var dålig.

Som framgår av resultaten angavs många varierande skäl för att välja en fristående skola. Hur många av föräldrarna som skulle ha valt att låta barnen stanna kvar i den kommunala, om denna erbjöd samma valalternativ, blir en hypotetisk fråga.

Det är således en markant skillnad av skäl beroende på om man söker sig *till* den fristående skolan eller *från* den kommunala. I *till-fallet* vill föräldrar finna en så bra och gärna individuellt anpassad utbildningsform som möjligt, medan man i *från-fallet* till varje pris vill ifrån något. Det spelar mindre roll vad det nya är, bara barnet mår bra.

En elev anses bli mer synlig i en fristående skola än i en traditionell klass. Till det positiva omdömena om den fristående skolan hör också att föräldrar anser att lärarna är mer engagerade. Detta beror troligen på att många av lärarna har gjort ett mycket medvetet val. När de tog anställning på den fristående skolan. Eftersom många av de fristående skolorna under den studerade perioden befunnit sig i ett uppbyggnadsskede, måste det vara stimulerande att få vara med och påverka skolans utveckling. Detta hänger

självklart samman med det ledarskap som utvecklas.

Många rektorer i de kommunala skolorna tvingas i stor omfattning att ägna sig åt ekonomisk och annan förvaltning, något som endast mycket sekundärt kan betraktas som en del av ett pedagogiskt ledarskap. I de ofta mindre fristående skolorna finns betydligt större möjligheter att utöva det pedagogiska ledarskap, som krävs av en rektor.

I min undersökning har många föräldrar uttryckt sin besvikelse över att inte ha blivit tagna på allvar i den kommunala skolan. De anser sig ha blivit byråkratiskt behandlade och avfärdats med beskedet att resurser saknas för begärt ändamål. I vissa fall har avslag på krav medfört uppslitande överklagandeprocesser.

Men även de fristående skolorna har en baksida. Min studie visar att föräldrarna i de studerade skolorna, särskolan undantagen, har en hög grad av ideologisk samsyn. Inte sällan anses att föräldrar även bör delta i andra aktiviteter med anknytning till den gemensamma ideologin. Den lärare som inte följer spelreglerna blir inte populär och i studien ges exempel på att sådana lärare lämnat sin anställning. Det tycks också vara så att föräldraengagemanget minskar i takt med att en skola byggs upp och att eldsjälarnas barn lämnar den. Flera föräldrar föredrar att köpa sig fria. Det finns också en risk för att de fristående skolorna, i takt med att de växer i storlek och som bolag, tvingas bli mer byråkratiska och därmed få likartade problem som de kommunala.

Om den kommunala skolan skall kunna konkurrera med den fristående, måste organisationen brytas ner och bli mer platt, så att avståndet mellan skolans olika aktörer minskar. Verksamheten måste i högre grad utgå från de pedagogiska kraven. Kommunernas ekonomi får inte hindra möjligheten till flexibilitet. Föräldrar måste känna att deras uppfattningar tas på allvar.

Den nuvarande regeringsalliansen har en positiv inställning till fristående skolor samtidigt som den vidtar en rad åtgärder för att öka kvalitén i de offentliga. Detta kommer att öka konkurrensen mellan de offentliga och privata skolorna. Min studie visar, som nämnts, att omkring hälften av eleverna i de studerade skolorna sökte sig ifrån de offentliga. När effekterna av regeringens åtgärder blir synliga, borde således behovet av fristående skolor minska betydligt.

Under historiens gång har statens beslut att möjliggöra fristående skolor ofta villkorats med att erfarenheter från de fristående skolorna skulle bidra till utvecklingen av de kommunala. När så inte skett, har kraven slopats. Överhuvud taget saknas forskning om de fristående skolornas effekter för såväl individen, kommunen som för samhället i stort.

Min studie visar emellertid också att det vanligen inte är ett enda skäl, som gör att man från början väljer det fristående alternativet. För många föräldrar räcker det inte med att få en *bra* skola utan man vill ha den *bästa*. Genomförda intervjuer visar att många föräldrar, som uppnått en social position, är rädda för att barnen i sämre tider skall få det besvärligt. De vill därför ge dem så bra förutsättningar i livet som möjligt och de litar inte på att samhället kan svara mot detta behov. Eftersom elever i högre grad, enligt Skolverkets statistik, väljer skolor med allmän inriktning, måste frågan ställas om detta är ett exempel på en utvecklingstendens som främjar individualismen i form av "Gated Communities" i stället för välfärdsstatens skolor. Om detta behövs det också forskning.

I olika sammanhang görs en distinktion mellan välfärdsstat och välfärdsamhälle. I min studie har

kommuner ofta sett de fristående skolorna som ett hot och inte som en möjlighet. Sedan studien gjordes har antalet fristående skolor ökat markant. Frågan måste därför ställas i vilken utsträckning kommunpolitiker är beredda att se de fristående skolorna som komplement, inte minst mot bakgrund av den avknoppning som förefaller bli allt vanligare. Det finns således skäl för att studera hur de integreras i välfärdsamhället

I min studie har motiven för att välja till en fristående skola eller från en kommunal spelat en central roll. Men hur väl lyckas de fristående skolorna på sikt? Med anledning av den expansion som skett av fristående skolor borde forskningen ta sikte på att beskriva resultaten liksom varför elever inom de fristående skolorna hoppar av till andra skolor och i en del fall även återvänder till kommunala skolorna.

Eftersom forskning inom antydda områden måste bedrivas på bred front och under en längre tid, är det hög tid att sätta igång. Om inte, kommer den framtida debatten mer att bygga på tro än på fakta vilket lätt befäster fördomar och motverkar en demokratisk utveckling.

Jan Damgren

Källor

Castells, M. (1997). *The Information Age. Economy, Society and Culture. Volume II: The Power of Identity*. Oxford:Blackwell.

Damgren, J. (2002). *Föräldrars val av fristående skolor*. Lärarutbildningen. Malmö Högskola.

Giddens, A. (1972). *Émile Durkheim: Selected Writings*. Cambridge University Press.

Jönsson, I. (1995). Jämlikhet, demokrati och likvärdig utbildning. I: Skolverket, *Likvärdigheten i skolan: En antologi* (ss.169–214). Västervik: Ekblad.

Richardson, G. (1999). *Svensk utbildningshistoria*. Lund: Studentlitteratur.

Prop. 1982/83:1. *Skolor med enskild huvudman m.m.*

Skolverket (1999). *Fristående skolor 1998. Rapport om 1998 års handläggning av fristående grundskolor*. (Dnr 99:2085), Stockholm: Liber.

En frihetlig Skola

Det är vanskligt att beskriva skolmarknadens förändring utan att sätta in den som en del i samhällsomvandlingen. Landets skolor är och har alltid varit en del av den politiska reformagendan och politiska partier anpassar följsamt sin skolpolitik till den rådande tidsandan på väljarmarknaden. De politiska partierna utlovar inte bara i valrörelserna utan under hela mandatperioderna grandiosa framgångsrika reformer som skall resultera i bättre skolor. Reformförslagen blir därför kortsiktiga, det är ju val vart fjärde år. Skolmarknaden behöver långsiktiga lösningar som inte styrs av mandatperioderna.

Valfrihetsreformen¹ på skolmarknaden är i grunden ingen skolpolitisk fråga. Valfrihetsreformen är ett resultat av globaliseringen. En globalisering som inneburit att alla länder får anpassa sig till ett öppnare, friare och gränsöverskridande samhälle. Ett samhälle där teknikutvecklingen, befolkningsutvecklingen och kreativiteten styr utvecklingen och där nationella och internationella etablerade företag, partier och samhällen fortlöpande måste anpassa sig till utvecklingen och den rådande tidsandan.

Valfrihetsreformen har idag drygt femton år på nacken. Det intressanta är att debatten huvudsakligen har handlat om friskolor, och företrädesvis om nackdelar med friskolor. Idag går ca tio procent av landets elever i friskolor. För femton år sedan var det någon ynka procent. Men redan då var ”vargen” här. Om några år har vi säkert glömt de så gott som dagliga rubrikerna; Friskolor segregerar, friskolor tar resurser från kommunerna, friskolor fuskar med betygen, friskolor har bara obehöriga lärare, vinsten är viktigare än barnen. Den forskning och de rapporter och undersökningar som presenterats så här långt visar lite

förenklat att friskolorna inte har påverkat skolutvecklingen särskilt mycket och vargen har inte kommit. Möjligen har medvetenheten om skolans uppdrag ökat hos alla intressenter. Men framför allt betyder den ökade valfriheten för elever och föräldrar att ett tydligt personligt ansvar för utbildningsvalen och samhällets grundläggande struktur – lärandet i skolan – har etablerats.

Förändring och Anpassning

Förändring är en produkt av en kollektiv rörelse skrev Vaclav Havel i sin bok *Sommartankar* (1991), en bok om frihet demokrati och politik. En bok som berörde mig. Havels tankar och beskrivningar av vad han varit med om och vad han i framtiden ville använda sin kraft till gestaltade på ett tydligt sätt det gränsöverskridande och den gränsupplösning som pågick när Vittra föddes 1992. Lilla Vittra och lilla jag var en del i den kollektiva förändringsrörelse som pågick.

Vi har sedan ett tjugotal år i såväl det lokala och globala samhället fått uppleva många förändringar som är produkter av just kollektiva rörelser pådrivna av teknikutvecklingen, befolkningsutvecklingen och kunskapsutvecklingen. Ibland samverkar dessa, i en omvandling, och för, med sina organiska och integrerade språng, oss med på upptäcktsresor. Och plötsligt öppnar sig nya verkligheter för oss. Utvecklingen har tagit stora språng.

Våra möjliga vägval i tider av sådan omvandling handlar företrädesvis om på vilket sätt vi vill anpassa oss till den verklighet som råder. Och det gäller såväl våra individuella som gruppvisa, nationella och globala val. Det handlar inte om ”enkla” lösningar som exempelvis hur ofta vi skall sätta betyg eller hur många betygsnivåer vi skall ha, utan om övertro på att vi kan få kontroll på omvandlingen med hjälp av våra gamla styrmedel. Det är naturligt eftersom de flesta av oss inte gillar förändringar.

1) Reformen innebar möjligheter för elever och föräldrar att välja mellan olika kommunala skolor och friskolor och möjligheter för andra huvudmän än kommunerna att driva skolor.

Idag är vi i en fas där vi skördar frukterna av omvandlingen och det handlar mer om förbättringar eller försämringar inom den nya ”ramen”. Vi är nöjda med all den frihet vi uppnått, och vill gärna ha lite mer ordning och reda inte bara i skolan utan i samhället överhuvudtaget. Avregleringarna ersätts successivt av nya regleringar, fortfarande tyvärr sprungna ur ett traditionsbundet funktionellt organisationstänkande. Efter omvandlingen behövs modeller som fångar nutidens avgörande faktorer.

Historiskt är vägvalen i våra skolor precis som i andra ”världar” en produkt av avgörande utvecklingsfaktorer och den rådande tidsandan. En skillnad i skolans värld jämfört med många andra ”världar” är att förändringar är trögare processer eftersom förbundet mellan Staten, Kyrkan och Skolan bidragit till ett slutet system. Detta slutna system har varit ett synnerligen starkt hinder för förändringar.

Inom sjukvården kan läkare och sjuksköterskor knappast fullgöra sina uppgifter om de inte hela tiden anpassar sina arbetsmetoder till den aktuella utvecklingen. Det sker en ständig utveckling och förnyelse genom forskning, vetenskapliga upptäckter och erfarenheter. En läkare kan inte fullgöra sitt uppdrag i dag om han inte väljer att ta in nya rön och behandlingsformer.

Inom undervisningen är i princip samma arbetsmetoder rådande idag som för flera hundra år sedan. Skillnaden visavi sjukvården är att skolan är politiskt styrd i detalj och inte styrd utifrån forskning och vetenskapliga rön. Tid, Klass, Rum, Ämne är fortfarande de förhärskande ledorden och de lever vidare opåverkade av modern kognitionsforskning och forskning rörande hjärnans utveckling. Mindre klasser och fler lärare i varje klass är fortfarande den förhärskande lösningen för att förbättra undervisningsresultaten. Flera forskningsrapporter visar på att det inte finns något sådant direkt samband. Den avgörande faktorn för framgångsrika skolor, sjukhus, försvarsanläggningar och andra organisationer är deras styrka. Den låter sig ej mätas med Taylor/Fayol teorier.

Vittra och Valfriheten

Vittra² var en produkt av en kollektiv omvand-

lingsrörelse. Vittras drivkraft och idé var att ”öka livschanserna (elevernas) under livets olika skeenden genom utbildning och lärande” och vår vision var ”att leva i ett vidsträckt nu och vara en aktiv närvarande partner till individers önskan om och strävan efter livskvalitet”. Vi i Vittra utförde vårt uppdrag att bidra till kompetenta individer och medvetna medborgare genom att skapa lust och mening tillsammans med barn och ungdomar och vi individualiserade undervisningen i största möjliga utsträckning, samtidigt som vi byggde kulturen på tydliga värderingar.

Våra beprövade erfarenheter låg till grund för vägvalen för att förverkliga vår idé, vision och mission. Det fanns hela tiden en röd tråd i hur vi inom ramen för vårt uppdrag på ett framgångsrikt sätt genomförde förändringarna för att nå målen. Den röda tråden byggde på ett systemteoretiskt synsätt, där samspelet mellan mål, människor, uppgifter, metoder och strukturer hela tiden var avgörande. Vi fann ofta att en mängd gränser behövde överskridas samtidigt som vi inte ville kasta ut barnet med badvattnet. ”Både och” var därför viktiga ledord. Exempelvis överskred vi gränser mellan privat och offentligt, staten och företagande, individ och grupp, elever och lärare, lärande och inläring m.m.

För oss i Vittra var således gränsöverskridande och ”både och” nära förknippat med varandra. Honnörsorden Tid, Klass, Rum och Ämne ersattes med Mål, Individ, Grupp och Resultat. Syftet var att ge större utrymme för det individualpedagogiska synsättet på bekostnad av skolans socialpedagogiska tradition. Vi genomförde den av riksdagen 1994 fastställda läroplanen. Det resulterade bl.a. i att vi rev klassrummet, omformulerade läraruppdraget, integrerade ämnen och styrde med mål och resultat.

Det innebar inte på något sätt att vi inte hade olika rum/salar för skolarbetet, men lokalerna var designade utifrån uppgift och situation. Lärarna i Vittra var ”livschansbyggare”. De hade flera uppgifter och roller att utföra och spela, vilket krävde förändringar av vissa styrmedel. En viktig förändring för att öka målstyrningen var fördelning av livschansbyggarnas tid för olika delar i uppdraget och därmed fördelningen av den totala arbetstiden. En konsekvens av målstyrningen var ämnesintegrering, utifrån gällande mål och betygskriterier, projektarbete och intensivträning samt att livschansbyggarna arbetade i arbetslag för

2) Vittra startade sin förskole- och skolverksamhet år 1993 och hade år 2006 närmare 7000 barn och ungdomar mellan 1–19 år i sin verksamhet.

att få en djupare och bredare analys av elevernas personliga utveckling och kunskapsutveckling. För att elevens mål skulle bli styrande för vardagen var läsåret uppdelat i olika perioder och arbetsdagarna bestod inte av ett antal fristående 40 minuters lektioner med raster emellan. Strukturen under såväl dagarna, sexveckorsperioder och för hela läsåret styrdes av varje elevs individuella handlingsplan, som i sin tur byggde på elevernas Individuella utvecklingsplan med de tre delarna personlig utveckling, kunskap och att lära sig lära. I praktiken innebar det att elevernas dagliga struktur växlade mellan individuellt arbete, arbete i små grupper och i storgrupper. Livschansbyggena hade olika uppdrag och roller och arbetade tillsammans med eleverna under hela skoldagen och var under året tillsammans med eleverna under ca 1000 timmar per läsår. Det innebar att lärartiden med eleverna översteg den gängse med ca trettio procent.

Vi var uppmärksammade för vår målstyrning och samspelet mellan målen och vår pedagogiska modell samt vår lokaldesign. Ibland fick vi ros. Jag kan som exempel nämna att våra skrifter om individuella utvecklingsplaner, den första presenterade vi 1994, var bestsellers. När Skolverket kom ut med sin skrift om individuella utvecklingsplaner 2005 var det en Vittra lightversion. Det hade gått tio år sedan den ”nya” läroplanen från 1994 föreskrev att eleverna skall ha individuella utvecklingsplaner. Vittras guider om kunskap, personlig utveckling, lärande och kultur samt lotsarna för gymnasieskolan, grundskolan respektive förskolan finns i lightversioner och utvecklade versioner på många kommunala skolor och friskolor. Vittras skola i Sollentuna som stod färdig 1996/1997 är än idag förebild för moderna skollokaler och får fortfarande utmärkelser.

Ibland fick vi ris. Ett exempel är när Skolverket 2002 drog in vårt tillstånd för två gymnasieskolor. De påstod utan grund att vi fuskade med betygen. När vi överklagade beslutet tog det en vecka för Skolverket att återta beslutet. Problemet för Skolverket var att vår arbetsmodell innebar att tidpunkten för när kurserna i de olika ämnena avslutades kunde vara utsträckt under en längre tid än vad som var brukligt. Och det var inte rättvist visavi elever vid andra gymnasieskolor enligt skolverket. Vi bröt inte mot några bestämmelser i fråga om betygsättning. Problemet var att vi inte gjorde på samma sätt som de flesta gjorde.

Resultatet för eleven var underordnat att ”göra rätt”.

Samtidigt som Skolverket återkallade sitt beslut gick dåvarande utbildningsministern ut med ett pressmeddelande som innebar att vårt sätt att arbeta med kunskapsutveckling och därmed tidpunkterna för betygsättning skulle implementeras i alla gymnasieskolor.

I Vittra arbetade vi med samtliga delar i vårt ”system”, oavsett om det handlade om elever och föräldrar, företagande och vinst, medarbetare och elever eller andra områden, på samma sätt som jag beskrivit i ovanstående exempel.

Framtida Vägval

Dagens frågor om ordning och reda, betyg i fler steg och oftare, kunskap som nytta och färskvara eller som bildning och ideal, har egentligen inget med valfrihetsreformerna att göra. De tillhör de eviga skolfrågorna. Valfrihetsreformen betyder i dag i reell mening en rättighet där varje elev har möjlighet att konsumera det han önskar. Plikten finns inte kvar, även om grundskolan formellt fortfarande är obligatorisk.

De politiska partierna är i dag i en ohelig allians med lärarfacken, då man försöker återföra skolan till staten. Man väljer att inte anpassa sig till de friheter som friskolor och kommunala skolor erövat. I stället vill man återskapa Den Svenska Skolan genom att detaljstyra hur det skall gå till i landets skolor. Resultatet blir att lärarnas autonomi blir mindre och att elevernas resultat försämras. Kreativitet belönas inte. Skolans fokus blir att ”göra rätt i detaljerna” istället för att vidta rätt handlingar utifrån läroplanens mål och elevernas förutsättningar. Genom den politiska styrningen av hur undervisningen skall gå till minskar valfriheten för elever, föräldrar, lärare och huvudmän. Den ökar inte ens för fackliga organisationer och politiska partier.

Utbildningspolitiken har lett till betygsinflation, otydlighet och ambivalens kring kunskapskrav på olika nivåer, kraftig expansion av utbildningssystemet på alla nivåer samt att många elever och lärare inte trivs i sina grundskolor och gymnasieskolor. Vi har en liknande situation när det gäller den högre utbildningen och forsknings- och undervisningsresultaten vid våra universitet och högskolor. Alliansregeringens program för förbättring av våra skolors resultat kommer inte att lösa problemen. Det räcker inte med fler

nationella prov, tätare betyg och fler formellt behöriga lärare. De kommer möjligen att leda till provinflation, behörighetsinflation och att såväl elever som lärare trivs ännu sämre på sina arbetsplatser.

Kommunaliseringen marknadsfördes under mottot att öka den kommunala självstyrelsen över landets skolor. Orsaken var snarare att staten inte klarade av kostnadsutvecklingen i skolorna. Kostnaderna skenade iväg samtidigt som resultaten försämrades. Kommunerna har därför fått agera rationaliserare åt staten. Den verkliga styrningen av skolans innehåll behöll staten genom en mängd förordningar och regler i fråga om timplaner, kursplaner, bemanning etc. Kommunaliseringen följdes av friskolereformen och de båda reformerna har inneburit ett första steg i skolans frigörelse från staten. Reformerna har medfört ökad mångfald både vad gäller pedagogik och huvudmän. Men framförallt har de inneburit ökad valfrihet för elever, föräldrar och lärare. Föräldrar väljer idag skola utifrån vad som är en bra skola för deras barn. Om det är kommunen, staten, ett privat företag, en förening eller en stiftelse som äger skolan är oväsentligt.

Det avgörande första steget mot en friare utveckling av skolan togs av folkpartisten Bengt Westerberg och en tidigare borgerlig regering, när man beslutade att avskaffa ”lex Pysslingen” och tillåta privata aktörer inom vård-, omsorgs- och utbildningssektorerna. Jag kan inte förstå varför den frigörelseprocess som kommunaliseringen och friskolereformen innebar skall avbrytas. Förslaget att införa specifika behörighetsregler för lärare på alla nivåer gynnar möjligen lärarnas fackliga organisationer. Organisationer som ofta klagar på bristande resurser i våra skolor och som vill detaljstyra skolornas verksamhet med regeringen som garant. Vem lockas att arbeta i skolans värld när de ansvariga företrädarna ständigt målar upp våra skolor som ”problembarn”. Politiker, oavsett regering, bidrar tillsammans med lärarnas fackliga organisationer till att skapa problem i stället för att visa på möjligheter.

Redan idag har skolhuvudmän och lärare statliga regleringar som sammantaget omfattar ca 1,5 hyllmeter, trots att alla vet att såväl individuell kunskapsutveckling som personlig utveckling inte kan styras genom statliga förordningar. Alla högtidstal om autonoma lärare och skolor är bara en kuliss som döljer en verklighet i vilken

politiker, oavsett parti, anser att en detaljstyrning av skolan är lösningen på dagens kunskapsutmaningar. Att åter förstatliga de kommunala skolorna är en återvändsgränd. Att återinföra gamla tiders konstitutorial, under den mer lockande titeln legitimerad lärare, innebär vare sig en kunskaphöjning eller ökad status för lärarna.

Det pågår i samhället en frigörelse för individens lärande kombinerad med ökad individuell förmåga att hantera det livslånga lärandet. Den pågående rörelsen kan politiska partier och fackliga organisationer bejaka eller förhindra. Mellan Individ–Kyrka–Stat har vi haft en frigörelseutveckling under de senaste femtio åren beträffande de andliga behoven hos befolkningen. Först religionsfrihet och valfrihet för individen och sedan organisatorisk frigörelse för kyrkan från staten. Kyrkans frigörelse från staten har inte gjort oss mindre religiösa.

Inom skolans område är valfriheten för individen etablerad sedan femton år tillbaka, medan skolornas frigörelse från staten ännu är i sin linda. För att förstärka och förbättra den rörelse som pågår i fråga om individens fria utbildningsval är vissa institutionella arrangemang nödvändiga att genomföra, nämligen en ökning av skolornas och lärarnas frihet. En idé för fortsatt omvandling av skolmarknaden är att i ett första steg bygga på erfarenheterna från skapandet av vår autonoma riksbank. Jag tror inte att skolverksamheten eller kunskapsutvecklingen hos eleverna skulle bli sämre, tvärtom om. Eleverna skulle få säkrare och långsiktiga spelregler för kunskapsbedömning och betyg. Lärarna skulle få en chans att erövra nya positioner genom sin kompetens istället för genom löften från politiker och fackliga organisationer. Landets skolor skulle må bra av att slippa de ständiga löftesbrasorna om snabba lösningar.

Ett av de största hoten idag mot en god skolutveckling är att förstärka och vidga ”lärarhögskolornas” monopol på att utbilda lärare. Att ge nuvarande anordnare av lärarutbildningar fördjupade uppdrag förefaller inte särskilt klokt, eftersom de inte klarar sitt nuvarande uppdrag. Nuvarande lärarutbildare klarar vare sig att locka eller utbilda kunniga och kompetenta lärare. Jan Björklund borde, i detta fall lära av Göran Persson. Persson lade ned Skolöverstyrelsen. Björklund borde lägga ned nuvarande lärarutbildningar.

(forts. s. 00)

Den kooperativa friskolan

Konsumentföreningen Stockholms gymnasium (KfS) startade hösten 1994 och var en av de första fristående gymnasieskolorna med kommunalt bidrag, s.k. skolpeng. Den byggdes upp enligt en ny pedagogisk idé, Skola 2000, och hade som syfte att förmedla kooperativa idéer på ett nytt sätt och samtidigt vara en pedagogisk föregångare.

Bakgrunden till att skolan startades var att Konsumentföreningen Stockholm fått en ny roll som opinionsbildare i och med att man överlät affärsverksamheten, framför allt Gröna Konsum i Stockholm, på Kooperativa förbundet, KF. Föreningens nye VD Lars Ag såg en möjlighet att genom skolan nå ut med de kooperativa idéerna till en ung generation och samtidigt bidra med rekrytering av unga, välutbildade människor till Kooperationen.

För att nå detta mål kunde man inte nöja sig med en vanlig, traditionell skola. Den måste utformas enligt moderna pedagogiska idéer och samtidigt bygga på gedigen erfarenhet av skolverksamhet. Skolan skulle vara en naturlig del av föreningens verksamhet och skolarbetet ske i nära kontakt med olika delar av Kooperationen. Lars Ag hade hört talas om projektet Skola 2000, som startats av Ingemar Mattsson, f.d. läns skolinspektör i Stockholms län. Idéerna i Skola 2000 stämde väl med förväntningarna på den nya skolan, och på hösten 1992 fick konsultföretaget Skola 2000 i uppdrag att dra upp riktlinjerna för den nya skolan. Det blev undertecknad, med erfarenhet av skolutveckling bl.a. från Skolöverstyrelsen, som genomförde uppdraget, först som konsult och sedan som rektor.

Skola 2000 är en pedagogisk idé som från början utvecklades vid läns skolnämnden i Stockholm. En förändrad organisation och en ny

fysisk miljö ska ge det pedagogiska arbetet bättre förutsättningar. Traditionella klasser, lektioner och klassrum ersätts av arbetsenheter, längre sammanhängande arbetspass och rum av varierande storlek. Arbetsenheterna är ”små skolor i den stora”. Lärarna arbetar tillsammans i arbetslag och eleverna både individuellt och i olika grupper. Skolan ska vara en modern arbetsplats och miljön en ”blandning av hem, kontor och verkstad”. Det ska vara roligt och stimulerande i skolan – för både elever och personal!

Konsumentföreningens styrelse beslöt i början av 1993 att lämna en ansökan till Skolverket. Ansökningen blev klar före sommaren och innehöll en redovisning av skolans idéer, mål och innehåll. Skolans verksamhetsidé presenterades: ”Gymnasieutbildning på kooperativ grund. Samverkan mellan teori och praktik för miljö, hälsa och internationellt samarbete”. Vid sidan av gymnasieskolans allmänna mål och programmålen skulle eleverna få kunskap om Kooperationen och ”förstå betydelsen av kooperativa idéer och värderingar”. Eleverna skulle också ”få möjlighet att utveckla samarbetsförmåga, initiativ och kreativitet, solidaritet och medansvar. Särskild vikt läggs vid elevernas inflytande och delaktighet”.

Skolan skulle ha två program, Handelsprogrammet och Samhällsvetenskapsprogrammet med ekonomisk gren. Båda utformades som lokala grenar med möjlighet att samordna utbildningen, framför allt i den första årskursen. Syftet var att ”motverka den otidsenliga uppdelningen mellan studieförberedande och yrkesförberedande utbildning”. Senare blev det specialutformat program med ökat inslag av teori på Handelsprogrammet och ökat utrymme för ekonomiska

ämnen på Samhällsprogrammet. En stor del av utbildningen skulle vara arbetsplatsförlagd och ge möjlighet till praktik i kooperationens olika verksamheter. Totalt skulle skolan ha 65 intagningsplatser, vilket senare utökades till 68.

En tidsplan presenterades:

Våren 1993: Planering – organisation, ekonomi, lokaler
Styrelse för skolan tillsätts
Ansökan till regeringen/Skolverket förbereds
Informationsmaterial utarbetas

Hösten 1993: Information till elever och föräldrar i grundskolan, åk 9
Rekrytering av skolledare och övrig personal

Våren 1994: Rektor anställs från 1 jan, övriga successivt
Planering, förberedelser

Hösten 1994: Skolan startar läsåret 1994/95

Våren 1993 startade ett intensivt arbete med förberedelse och förankring. Både chefer för olika delar av kooperationen och politiker från olika partier och nivåer uppvaktades. För det mesta möttes vi av ett mycket positivt intresse. Särskilt viktigt var det att inte få motstånd från socialdemokratiska politiker. Det kunde ju anses kontroversiellt att kooperationen, som traditionellt ansetts ha en socialdemokratisk förankring, satsade på något så ”borgerligt” som en friskola. Men något sådant motstånd fick vi inte. Tvärtom, Lena Hjelm-Wallén uttryckte sin uppskattning genom att säga ”En sån skola skulle jag själv ha velat undervisa i”!

Sedan gällde det att marknadsföra skolan. Vi utarbetade en 6-sidig broschyr i fyrfärgstryck med slående rubriker: En skola i verkligheten, Framtidens skola – mitt i stan, Ett klasslöst gymnasium, Teori-praktik-projektarbete, Kunskap och kompetens. Broschyren var färdig till höstens gymnasie-mässa i Älvsjö, där skolan hade en monter. Många elever sökte till skolan just på grund av informationen på mässan och i broschyren. Vi medverkade också i radio och teve, hade bioreklam och en stor annons i Stockholms morgontidningar – allt sådant som nu har blivit så vanligt på ”friskolemarknaden”.

Samtidigt påbörjades arbetet med lokaler, organisation, bemanning och ekonomi. Jag

anställdes som rektor redan på hösten 1993 och fick ansvaret för att leda arbetet. Skolan fick ett halvt våningsplan i föreningens hus på Magnus Ladulåsgatan, den fastighet som i dag används av Skatteverket. Skolans lokaler låg ovanpå den gamla charkfabriken, som då fortfarande var igång. Lokalerna utformades enligt Skola 2000-idéerna och bestod av tre enheter med för var och en ett stort arbetsrum som kunde rymma alla elever i en årskurs, ett lärarrum, fyra grupprum för eleverna och ett mediatek, sammanlagt ca 400 kvadratmeter per arbetsenhet. Dessutom fanns några specialsalar och en avdelning för rektor och administration. Rummen gjorde ett luftigt intryck med mycket glas. Möbler och textilier valdes med omsorg om form och kvalitet, med namn som Arne Jacobsen (Myranstolen) och Bruno Mattsson.

Organisationen bestod av de tre arbetsenheterna, en för varje årskurs med ca 65 elever. Ett lärarlag med 4-5 lärare skulle ansvara för undervisningen och bestå av lärare med olika kompetenser: en lärare i handel, en i företags-ekonomi, en humanist/språklärare och en naturvetare. Dessutom tillkom lärare i bild och idrott. Lärarna skulle ha huvuddelen av sin undervisning i sin egen arbetsenhet men också kunna ”lånas ut” till de andra enheterna, eftersom all kompetens inte kunde finnas i varje enhet.

Ett stort problem var att nästan alla förutsättningar var oklara, vilket framför allt drabbade den ekonomiska planeringen. När den första budgeten gjordes, hade vi inte fått de nya bestämmelserna om skolpeng och dess storlek och fick gissa oss till allt. De nya tim- och kursplanerna kom inte förrän strax innan skolan skulle starta och det nya betygssystemet var inte klart förrän skolan redan var i gång. Den utökade timplanen och elevernas stora valfrihet ledde till att skolan för lång tid blev beroende av ekonomiskt tillskott från huvudmannen. Så länge verksamheten var under uppbyggnad och dessutom gav god PR, blev detta ändå accepterat av styrelsen.

Så var det dags att rekrytera personal. Annonser sattes in i kooperationens personaltidning och i lärarnas fackpress. Först anställdes en administratör med lång erfarenhet från kooperationen, därefter en studievägledare med erfarenhet från både statlig och kommunal anställning. Till lärartjänsterna fick vi över hundra sökande – trots att skolan ännu inte fanns! Under jullovet

genomfördes ett stort antal intervjuer, där de särskilda villkoren framhölls: att arbeta pedagogiskt på ett nytt sätt, som handledare och mentor, inte bara som kunskapsförmedlare. Ett provisoriskt arbetstidsavtal skulle gälla, med 40 timmars arbetsvecka, varav 35 timmar på arbetsplatsen. Senare slöts kollektivavtal mellan KFO (Kooperationens arbetsgivarorganisation) och LR/Läraryrkesförbundet. Vi var alltså tidigt ute med ett nytt arbetstidsavtal, vilket var en viktig förutsättning för vårt arbetssätt.

Sex lärare anställdes inför första året, varav fyra på heltid, två på halvtid. Dessutom anställdes en skolsköterska och en bibliotekarie på deltid. Fullt utbyggd hade skolan ca 20 anställda. Många av lärarna var otroligt kunniga och duktiga pedagoger. De var dessutom öppna, nyfikna och kreativa och med ett stort engagemang för sina elever. Det var tack vare dessa lärare som vårt utvecklingsarbete fick sådan framgång.

Från eleverna fick vi ett starkt gensvar, särskilt efter Älvsjömassan. Eftersom det inte fanns någon skola att visa upp, hade vi inget Öppet hus utan bjöd i stället in studievägledarna från länet. Det kom in långt över hundra ansökningar till de 65 platserna. Intagningspoängen låg på medelnivå. Redan andra året hade skolan blivit mer känd, och trycket ökade för varje år. Intagningspoängen låg högt, så högt att skolan kunde uppfattas som elitiska. Redan från början försökte vi undvika detta genom att ta in 10 % av eleverna på fri kvot. Det visade sig att skolans arbetssätt och miljö var särskilt gynnsamma för de elever som tidigare haft svårigheter. ”Frikvotseleverna” klarade sig i allmänhet bra, och de flesta gick ut med ett fullständigt gymnasiebetyg.

Hela vårterminen 1994 användes till förberedelser. Medan lokalerna byggdes om träffades personalen flera gånger, bl.a. en hel vecka i början av sommaren. Då lärde vi känna varandra och varandras ämnes-/yrkesområden. Vi diskuterade igenom mål och praktiska konsekvenser, arbetssätt och förhållningssätt, idéer och visioner. Den förberedelsen var nödvändig för att lyckas med genomförandet.

Så kom då äntligen dagen D, när den första elevgruppen samlades i storarbetsrummet i augusti 1994. HP- och SP-eleverna samlades var för sig, drygt trettio förväntansfulla 16-åringar. Det var så tyst i rummet att man hade kunnat höra en knappnål falla. Den situationen blev inte

bestående. De första eleverna blev glada, pigga och företagsamma men ganska bortskämda av all uppmärksamhet. De presterade ändå bra i skolarbetet, och det verkar ha gått bra för de flesta efter skolan. Vid en återträff tio år efter den första gymnasieavslutningen märktes också en ovanlig värme och närhet i kontakten både mellan de f.d. eleverna och mellan dem och oss i personalen. Även med de följande elevgrupperna blev det en nära och personlig kontakt. Skolan var ju fortfarande liten och präglad av pionjäranda.

Så tog det egentliga skolarbetet vid. Framför allt utvecklades den arbetsform som kom att bli mest utmärkande för skolans pedagogik – projektarbetet. De första projekten hade en ganska traditionell utformning med tyngdpunkt på ett skolämne, men småningom prövades mer ämnesövergripande projekt. I skolans arbetsplan beskrevs projektarbetet: ”Med projektarbete avser vi ett problemorienterat arbetssätt med ett tydligt mål som utgår från elevernas egen erfarenhet och kunskapsnivå. Eleverna arbetar i grupper med projekt som löper över en längre tid (3–6 veckor) och där flera olika kurser och ämnen ingår. Projektarbete kan även ske tillsammans med andra skolor och med kooperativa företag.”

En bit in på hösten invigdes skolan av Ulf P. Lundgren, den dåvarande chefen för Skolverket. Det kändes som en bekräftelse att han ville ge sitt stöd åt vårt utvecklingsarbete. Invigningen följdes av ett stort antal besök av pedagoger och andra som var nyfikna på den nya skolan. Studiebesöken blev till sist så omfattande att vi måste begränsa dem till en gång i veckan, då elever och lärare visade runt och berättade. För att ytterligare rationalisera alla besök började vi läsåret 1996/97, då de första eleverna gick i årskurs tre, att anordna konferenser. De blev underlag för en kurs i konferensadministration. Fyra sådana konferenser och alla studiebesök innebar att skolan under mina år som rektor tog emot flera tusen besökare.

Flera av dessa besök ledde till att Skola 2000-idén spreds och inspirerade till liknande förändringsarbete i andra skolor. Det gällde t.ex. Håbo kommun, som byggde om alla sina skolor, och Haninge som byggde om Fredrika Bremergymnasiet. Störst spridning har idéerna faktiskt fått i Norge. Strax innan jag slutade som rektor hade vi besök av representanter från samtliga norska fylken. Gymnasiet i Namsos byggdes om efter våra idéer, och sedan har idén spritts i Norge.

Bara i Oslo finns minst tolv skolor, som inspirerats av Skola 2000. Man kan nog säga att KfS gymnasium levde upp till målet att vara en pedagogisk föregångare.

Skolan utvärderades redan från starten av den s.k. Uppsalagruppen. Gunnar Bergs rapport "Skolkultur i ett elevperspektiv" publicerades 1996 i antologin "Begräpa ledningen". Rapporten avslutas: "De data som redovisats indikerar m.a.o. att denna skola nyttjar en större del av det tillgängliga handlingsutrymmet än en traditionell skola. Detta innebär i sin tur att skolan i högre grad än andra skolor kan karaktäriseras som en lärande organisation". Hela Skola 2000-projektet utvärderades av Erik Wallin i boken "Skola 2000.Nu!" (2000).

Hur gick det då för eleverna? De första elevgrupperna som gick ut 1997, 1998 och 1999 följdes upp något eller några år efter skolans slut. Det är ju en alltför kort tid för att dra några säkra slutsatser, men resultaten tyder på att det gått bra för de flesta. En stor del läste vidare på högskolan

och många hade fått jobb. Den träff som vi hade med de första studenterna efter tio år bekräftade detta intryck. De allra flesta var sysselsatta inom det område som skolan är inriktad på: ekonomi och handel. Några är eller utbildar sig till lärare och tycker att de fått en bra grund genom pedagogiken på KfS gymnasium.

Vad har sedan hänt med skolan? Den har haft några tuffa år i början av 2000-talet med flytt till nya lokaler, minskade resurser och ökad konkurrens från alla nya friskolor. För att klara ekonomin har man utökat organisationen men haft svårt att fylla alla platser. När skolan nu fått en ny och kraftfull huvudman, Kooperativa förbundet, finns det gott hopp om en nystart. En annorlunda skola med pedagogiskt nytänkande behövs lika mycket nu som 1994. Tyvärr verkar utvecklingen i Sverige gå åt rakt motsatt håll. I stället för att utveckla framtidens skola bevarar man gårdagens.

Ingrid Mattsson

(forts. från s. 15)

En dröm jag hade i Vittra var att starta en fristående lärarutbildning. En utbildning som byggde på att lärarna var kunniga och erfarna,

företrädesvis högskoleutbildade, inom de områden de skulle undervisa. Den fristående lärarutbildningen skulle vara en pedagogisk utbildning där teori och praktik varvades under ett par år. Det är hög tid att förverkliga drömmen.

Stig Johansson

Behövs det forskning om fristående skolor?

Vad skall man med forskning till? Den frågan har vi anledning att ställa oss i många sammanhang, och den blir särskilt tydlig när det gäller fristående skolor. Är inte frågan om fristående skolor egentligen bara en fråga om politik? Vill vi ha fler fristående skolor eller färre?

Nyttan med forskning skall alltid ifrågasättas. Jag vill dock påstå att både politiker och allmänhet fattar bättre beslut om fristående skolor, om kunskapen om dem ökar. Vi uttrycker inte lika många fördomar eller slentrianmässiga åsikter, om vi har försökt tränga in i ett område ordentligt. Visst gäller det sedan också ett vägval – ett politiskt val – fler eller färre fristående skolor, av alla sorter eller inte, bekostade av oss alla eller inte.

Fördomar och slentrianmässiga åsikter verkar frodas särskilt mycket ifråga om fristående skolor. Ovanligt starka känslor väcks, och debatterna om skolorna blir minst sagt animerade. Varför är det så? Jag tror att det beror på att en del grundläggande frågor sammanfaller just på denna punkt.

Vi har först frågan om föräldrarätten: - Vem äger barnen? Föräldrarna eller staten? Få frågor tränger djupare, och skapar större känslor. (Det är kanske också därför, som många ideologier och religioner haft skolgrundande punkter på sina program.) Lite mindre drastiskt uttryckt kan man fråga sig, om skolan skall förmedla samhällets majoritetskultur (lika för alla) eller hemmets minoritetskultur - olika skolor för barn från olika kulturer och religioner (se Svensson, 1994).

Vi har också frågan om vår syn på efterkrigstidens välfärdsprojekt: sympatiserar vi med tanken på skolan som ”spjutspetsen mot framtidens klasslösa samhälle”, eller med nutidens nyliberala politik? Är målet att skolan skall ge en gemensam kunskapsmässig och social bas, eller skall den skapa individuell framgång och individuellt misslyckande? Talar vi om ”public good” eller ”private good”? (Englund, 1994).

Vilket är det samhälle, som vi vill att skolan skall ge bidrag till att skapa? Är det så att ökad segregation blir en följd av fler fristående skolor? Mellankrigstidens parallellskoleväsende sågs av de svenska skolreformatörerna som en direkt orsak till det odemokratiska samhälle som möjliggjorde krigstidens diktaturstater. Den sammanhållna, gemensamma och enhetliga skolan skulle utgöra grunden för elevernas demokratifostran. I dag står frågan: Finns det en tänkbar ”valfrihet” för somliga, utan förluster för andra? Förluster kanske för oss alla, uttryckt som ett uppdelat och osäkert samhälle. Här saknas det riktigt tydliga svenska forskningsresultat, men utländska studier talar för att oönskade effekter kan uppkomma i valfrihetens spår och att de kan ge en social fragmentisering som inte många önskar (Bosetti, 2001).

Svensk forskning om tiden före 1980

Det finns en del svensk forskning, som belyser tiden före den senaste tillväxten av fristående skolor, alltså från den tiden, då det fanns privatskolor och privatinformation. Jag skall ge några exempel ur den stora mängd skolformer och undervisningssammanhang som fanns. Vad jag vill visa med dessa exempel är att det finns en oändlig variation av skolformer och organisationsmodeller och att dagens lösningar på skolproblem inte är de enda möjliga, eller kanske inte ens de i någon mening bäst lämpade.

Det var med reformationen, som behovet av allmän läskunnighet uppkom, och det var också kyrkan som länge ansvarade för att kontrollera befolkningens läskunnighet. Först under 1800-talet började stora förändringar ske, folkskolorna växte i antal, kyrkans makt började reduceras och småningom fick också nya skolämnen spridning. Men det fanns inget genomgående mönster, lika för alla, i förändringen. Klass- och könstillhörighet styrde vilken bildning och utbildning individen fick tillgång till.

En relativt känd framställning är Magnus von Platens "Privatinformation i skolan" (von Platen, 1981). Den är en historisk studie – främst från 1700- och 1800-talen. von Platens grundtes är att i ett historiskt perspektiv är det en normal företeelse att privat och offentligt blandas och att de privata inslagen i undervisningen under tidigare sekler ofta är dominerande. Den svaga ställning privat undervisning har i den etablerade pedagogiska historieskrivningen menar von Platen beror på att det privata just genom sin natur är svårt att få syn på. Den privata undervisningen försiggår i ofta hemmen och är sällan föremål för myndigheters intresse, som t.ex. inspektioner. En översiktlig framställning av många av dessa glömda skolformer och undervisningsinsatser (inte minst för flickor) finns i Birgit Rodhes kapitel "Offentligt och fristående i svensk utbildning under två århundraden" i en antologi som för övrigt också innehåller internationella utblickar (Rodhe, 1994).

Det fanns också privata skolor, som bröt det annars vanliga klassmönstret, och vände sig till barn, som inte hade rika föräldrar. Florin & Johansson (1989) skrev om bolagsskolorna i Sköns församling. Också de mellansvenska järnbruken hade privat ägda skolor med gratis undervisning för arbetarbarn, och i det fallet vände sig skolorna från början många gånger till vallonbarnen. Fastän deras föräldrar var järnbruksarbetare (och invandrare!) fick både pojkar och flickor många gånger en bildningsnivå, som vida översteg den hos jämförbara barn i grannskapet (Nilsson, 1989). Dessa exempel visar att "privat finansierad" kan betyda "tillgänglig för fattiga barn". "Privat" och "offentlig" har växlat i innebörd många gånger i vår undervisningshistoria. Många fler intressanta exempel på det finns, men utrymmet tillåter inte att jag fördjupar mig här.

Svensk forskning om tiden efter 1980

En bit in på 1980-talet blev det tydligt att skolreformerna skulle få en ny inriktning i förhållande till vad som varit vanligt under efterkrigstiden. Den starka centralstyrningen av skolväsendet var över. Kommunerna fick ökat inflytande och också internationella ideologiska tendenser fick genomslag (Andersson & Nilsson, 2000). Det skapades ett utrymme för skillnader i olika avseenden inom och mellan kommuner. Värnandet om skolpolitikens grundsten, den nationella likvärdigheten (geografiskt och klassmässigt) fick en ny dimen-

sion: – Hur stora kan skillnaderna bli inom en likvärdig skola? – Vad är det som skall vara lika för att skolorna skall vara likvärdiga?

Särskilt i de tre storstäderna startades allt fler fristående skolor. Det blev småningom uppenbart, att Sverige hade blivit ett mycket liberalt land för tillståndsgivning och ekonomiskt stöd till de godkända skolorna (Daun, 1997). Konsekvenserna av detta finns det ganska litet forskning om. En intressant studie är Damgrens avhandling (Damgren, 2002). Han undersöker varför föräldrar har valt en fristående skola med en särskild profil. Det överraskande resultatet är att det finns en stark förbindelse mellan val av skolprofil och politiska preferenser. Överraskande många föräldrar på en skola delar politiskt röstmönster. Damgren reflekterar över konsekvenserna av den uppväxtmiljö den politisk-ideologiska gemenskapen på skolorna skapar: "Detta måste å ena sidan underlätta för skolan att utveckla sociala normer, men å andra sidan kanske det kan försvåra för elevernas relationer till andra mindre homogena grupper ..." (a.a s 142–3).

Internationell forskning

Under senare år är det särskilt den nordiska och den brittiska forskningen som betytt mycket för svenska pedagogiska forskare på detta fält.

Den nordiska forskningen har självklart betydelse, därför att de nordiska länderna liknar varandra, men också därför att Danmark visat på så tydliga olikheter. Varför fick Danmark "skolefrihed" redan 1855? Den grundtvigska skolsynen var en viktig del i en bonderörelse, som vi inte haft i Sverige. Vi kanske också har svårt att förstå socialdemokratins samsyn med bonderörelsen, alltså den grundläggande avsaknaden av skiljelinjer här (Nissen & Skovgaard-Petersen 1994). För de danska skolorna betydde den dubbla folkrörelseanknytningen att både privata och offentliga skolor hade en lokal förankring med relativt självstyre och starkt föräldrinflytande.

Det intressanta händer, när de nyliberala tendenserna når Danmark. Det visar sig, att utvecklingen i Danmark efter 1980 mycket påminner om utvecklingen i andra europeiska länder. En förändring mot nya former av privatisering och individualisering inträder. Folkrörelseanknytningen och den klassiskt liberala skolpolitiken får vika för en ny undervisningspraktik och lagreglerade föräldrastyrelser för att stärka

”brukarinflytandet”. På många skolor, där den grundtvigska tanken om skolans och hemmets enighet i uppfostran av barnen styrt verksamheten, uppkommer konflikter mellan lärargrupp och föräldrar (Kristoffersson, 2008). Den svaga rekryteringen till föräldrastyrelserna blir ett problem i Grundtvigs hemland.

De brittiska forskarna upplevde en snabb samhälls- och skolförändring under Margret Thatchers år som skolminister. Snart visade sig de båda sidorna i en nyliberal skolpolitik: dels en kontrollerande sida (med ny och omfattande testning), dels en marknadsinriktad sida (med det fria valet av skola och privata eller halvprivata lösningar). Whitty (Whitty, G; Power, S & Halpin, D, 1998) är en av de brittiska forskare som påpekar, att ingen har prövat om dessa förändringar leder till de förbättringar som de nyliberala politikerna påstår att de skall göra:

– Ökar kvalitén på undervisningsresultaten med mer testning och konkurrens? Vad betyder det för kvalitén att konventionella undervisningsmetoder har ökat i omfattning (i tron att det då skall gå bättre att klara testen)? Utan tvekan ställer sig merparten av brittiska pedagogiska forskare skeptiska till det mesta av de genomförda förändringarna. Störst oro gäller skolans bidrag till en ökad social selektion, en förstärkt sorteringsmekanism. Genom analyser av t.ex. Ball (2000) finns goda exempel på hur utbildningspolitiken har stor betydelse i det avseendet, bland annat därför att den samtidigt är lokal, regional, nationell och internationell.

Tillbaka till hemmet?

Under senare år är det hemundervisningen som inneburit den mest påfallande förändringen på undervisningsområdet i Nordamerika, både USA och Kanada. Allt fler föräldrar upplever att skolmiljön är otrygg, men framför allt vill man nu oftare värna ”family values”. Man tycker inte om att skicka sina barn till en icke-konfessionell skola

i grannskapet. I stället vill man bidra till att skapa en värdegemenskap som utgår från den egna familjen och församlingen, och ge barnen en uppväxtmiljö där föräldrarna kontrollerar värderingar och kunskaper.

Framför allt vill man inte utsätta barnen för den samhälls- och biologiundervisning många skolor praktiserar: sexualundervisning och evolutionär biologiundervisning (se Apple 2001).

I Sverige är det i dag ytterst få barn som undervisas hemma. Tolkningen av den svenska lagen om skolplikt, sekulariseringen och de svenska kvinnornas höga förvärvsfrekvens har gjort att den svenska skolan har behållit sin starka position hos allmänheten – också i tider när det finns mycket av en offentligt formulerad skolkritik. Hemundervisning framstår inte som ett aktuellt hot mot skolundervisning.

Det kan dock vara på sin plats att påminna om att få personer före 1980 trodde att Sverige skulle bli en frizon för de fristående skolorna och att reglerna för ekonomisk ersättning till dem skulle bli högst liberala. Vad vi sedan fick se var att samhället kan förändras ytterst snabbt och att skolpolitik och pedagogiska frågor kan finna oanade och oroande lösningar. Den pedagogisk-historiska forskningen kan behövas särskilt mycket i tider av till synes oförklarlig nydaning. Vill vi inte återgå till Magnus von Platens ”privatinformation” och dess nutida form, hemundervisning, eller någon annan form av antikerad undervisningsmodell, kanske vi skall skaffa oss en solid kunskapsgrund för framtida skoldebatter. Både genom att skapa utrymme för ny och viktig forskning och genom att ta del av fler forskningsresultat kan vi under alla omständigheter få den bästa grunden för kommande, kloka skolbeslut!

Ingrid Nilsson

Referenser

- Andersson, Inger & Nilsson, Ingrid (2000). New Political Directions for the Swedish School. *Educational Review*, 52, 2, 155-162.
- Apple, Michael (2001). *Educating the "right" way. Markets, Standards, God and Inequality*. New York: Routledge Falmer.
- Ball, Stephen (2000). *Market mixes, Ethical Re-tooling and Consumer Heroes: Education Markets in England*. Manuscript.
- Bosetti, Lyn (2001). *School Choice and Search for Community*.

<http://education.ucalgary.ca/dean/htdocs/pages/item.php?id=79>

Damgren, Jan (2001). Föräldrars val av fristående skolor. Doktorsavhandling, Lärarutbildningen, Malmö Högskola.

Daun, Holger (1997). National Forces, Globalization and Educational Restructuring: Some European Response Patterns. *Compare*, 27, 1, 19–39.

Englund, Tomas (1994). Utbildning som ”public good” eller ”private good” – svensk skola i omvandling? I: Skilda lärohus. Studier kring statsmakt och föräldrarätt i nordisk skolutveckling, ss 123–151 (Red: Andersson, H, Jordheim, K, Nilsson, I & Skovgaard-Petersen, V). Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Florin, Christina & Johansson, Ulla (1989). Uppfostran på entreprenad. Bolagsskolan som ett led i uppfostrans förstatligande. I Skilda lärohus (Red: I Nilsson). Lund: Dialogos.

Kristoffersson, Margaretha (2008). Lokala styrelser med föräldramajoritet i grundskolan. Doktorsavhandling, Pedagogiska institutionen, Umeå universitet.

Nilsson, Ingrid (1989). Folkundervisning i privatskolor – bruks- och vallonskolor. I: Skilda lärohus. Lund: Dialogos.

Nissen, Gunhild & Skovgaard-Petersen, Vagn (1994). Statsmakt og forældreret i dansk skoleudvikling. I: Kampen om lärohusen. Studier kring statsmakt och föräldrarätt i nordisk skolutveckling, ss 11–21 (Red: Andersson, H; Jordheim, K; Nilsson, I & Skovgaard-Petersen, V). Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

von Platen, Magnus (1981). Privatinformation i skolan: En undervisningshistorisk studie. Umeå: Umea Studies in the Humanities.

Rodhe, Birgit (1994). Offentligt och fristående i svensk utbildning under två århundraden. I: Kampen om lärohusen. Studier kring statsmakt och föräldrarätt i nordisk skolutveckling, ss 53–77 (Red: Andersson, H; Jordheim, K; Nilsson, I & Skovgaard-Petersen, V). Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Svensson, Lennart (1994). Institutionella villkor för lärande – Principiella skillnader mellan offentlig och privat skola. I Kampen om lärohusen. Studier kring statsmakt och föräldrarätt i nordisk skolutveckling, ss 151–167 (Red: Andersson, H; Jordheim, K; Nilsson, I & Skovgaard-Petersen, V). Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Whitty, Geoff; Power, Sally & Halpin, David (1998). *Devolution and Choice in Education*. Buckingham: Open University Press.

Några vägval och deras effekter

Det svenska skolväsendet har under 1900-talets senare hälft genomgått flera mycket genomgripande reformer, främst läroverkens ersättande med grundskola och gymnasieskola samt kommunaliseringen. Reformerna har noga beskrivits i vad gäller organisation och arbetsformer. Däremot har man föga beaktat de konsekvenser i smått och stort som berör lärares och elevers vardag. Jag ska försöka ta fram några exempel på sådana biverkningar, både positiva och negativa.

Lärarna vid de statliga läroverken rekryterades ju från hela landet. I kommunerna märker man däremot vissa tendenser till intern rekrytering. Särskilt påtagligt ser man det vid tillsättningen av skolledarbefattningar. Det finns exempel på att en skolas rektorstjänst flera gånger i följd tillsatts med personal från kommunen, trots att väl kompetenta sökande fanns från andra håll. En annan förändring gäller omvärderingen av akademiska meriter. Redan 1958 förekom det att folkskolektorer utan studentexamen ställdes framför gymnasiektorer med filosofie doktorsgrad, då man skulle tillsätta kommunala skolchefstjänster. Krav på lektorskompetens för blivande gymnasiektorer försvann snart; ibland tog man gymnastiklärare till rektorer, ofta med lyckade resultat. Lektorstjänsterna minskade också snabbt i antal, mest beroende på att kommunerna inte ansåg sig ha råd med de högre lönerna, medan tvärtom magistrarna insåg att doktorsarbetet inte lönade sig ekonomiskt. Det finns gymnasieskolor som helt saknar lektorer.

Kommunaliseringen medförde också att de kungliga fullmakternas grundmurade trygghet ersattes av anställningar med risker för uppsägning vid minskat elevantal eller omdisponeringar enligt LAS, ”sist anställd först ut”. Följden kan bli skolnedläggelser och täta lärarbyten, som väcker elevers och målsmäns protester.

Eleverna som kollektiv har ju fått ökade befogenheter genom skolkonferenser och klassråd. Eleverna som individer förvägrades däremot länge rätten att välja skola. Vidare skulle man i läroverken anmäla sig till examen före ett visst datum (ofta 1 maj); gjorde man inte det fick man automatiskt gå om sista årskursen för att bättra på sina betyg. Ett år valde så många den modellen vid min skola, att de bildade en egen Pklass, på skämt kallad det treåriga realgymnasietets fjärde ring. Eleverna kunde då ägna sig åt de svåraste kursmomenten andra året och höjde sina slutbetyg avsevärt. Metoden var ju praxis på 1800-talet, då klasserna normalt var tvååriga.

Frånvaron av censurerad examen försämrade samarbetet mellan skola och olika slags högskolor. Censorerna skulle kontrollera, att förkunskaperna räckte för vidare studier, och delgav i sin tur gärna lärare och andra intresserade nya rön i sina ämnesområden, gärna som föredragshållare. De efterträddes ju av gymnasieinspektörer, vars besök dock blev alltför sporadiska och upphörde 1982. Kulturförmedlingen fick visserligen större utrymme genom skolans nya ”timmar till förfogande” (TTF), men tyvärr försvann även de, av ekonomiska skäl.

I gymnasieskolan rådde i det närmaste fri flyttning till högre klass, vilket fick till följd att privatlektioner och ferieskolor snart försvann, till ekonomisk nackdel särskilt för lärarna i ”kuggämnena” språk och matematik, men också till men för enskilda elevers studiearbete. Vid sidan av det kollektiva skolarbetet hade ju tidigare det privata studiearbetet haft enorm betydelse sen urminnes tider. Alltså återigen en nackdel för individen, men även för samhället!

Skolarbetet hade sen medeltiden alltid inletts med en morgonbön, senare kallad morgonsamling. Denna försvann mer eller mindre omärkligt under 70-talet; var ju omöjlig att behålla med yrkes- och teorilinjer utspridda på

olika lokaler. Om dessa samlingar i högre grad påverkat elevernas religion och moral kan diskuteras; mot slutet fylldes de mest av musik och diktläsning. Med morgonsamlingarna försvann tyvärr också den dagliga kontakten mellan skolledning och elever; ersattes av tryckta veckomeddelanden. Det finns skolor, där eleverna säger, att de aldrig sett sin rektor, bara hört hans röst i lokalradion.

I gymnasieskolan krävdes först att en s.k. ”allmän enhet” skulle innehålla såväl yrkeslinjer som högskoleförberedande linjer. Man byggde därför på sina håll stora skolkomplex, ibland så stora, att rektor och vaktmästare måste åka sparkcykel i korridorerna, och gärna belägna utanför stadskärnan, så att eleverna måste bussas ut. Projektet med yrkeslokaler vid varje skolenhet visade sig dock vara svårt att genomföra i Stockholm och måste ändras. För att klara lokalkostnaderna debiterade de kommunala förvaltningarna skolornas budget hög lokalhyra, med påföljd att anslagen till lärarlöner och materiel krympte. Återanvändning av skolböcker blev nödvändig.

Skolböckerna vållade ett annat bekymmer. Då fri skolmateriel infördes, satsade förlagen friskt på rikt illustrerade böcker, ofta uppsplittrade i flera delar, så att exempelvis en lärobok i språk hade tre volymer för resp. text, kommentarer och glosor.

De små behändiga anteckningsböckerna ersattes av stora kollegieblock. Redan 1969 klagade eleverna i min skola på bokbördorna, vanlig väska eller portfölj räckte inte längre till. Numera tycks man allmänt ha övergått till rygsäck, i den mån man inte klarar sig med minidatorer eller disketter i kavajfickan.

Slutligen vill jag beröra en ömtålig fråga, nämligen om atmosfären i skolan. Det klagas ju på oordning och sabotage. För oss äldre, som växte upp med Ebbe Lieberaths hederskodex i bakhuvudet och under stark kamratfostran till ”hederliga” slagsmål, är det givetvis svårt att acceptera könsord i klassrummen och misshandel med sparkar mot liggande antagonister. Om dessa avarter är resultatet av rasistiska eller andra motsättningar mellan missnöjda elevgrupper just här, är svårt att avgöra. Missförhållande beläggs ju i många andra länders skolor också. Klart är dock, att de skolbränder och andra sabotage mot skolbyggnader som var okända fenomen före 1970 men nu tycks höra till ordningen för dagen, med svåra ekonomiska konsekvenser för kommunerna, de måste upphöra genom att de unga får moralisk fostran redan i hemmet och skolan. Annars blir det för sent. Man kan inte lära gamla hundar sitta!

Alf Uddholm

Föreningen för svensk undervisningshistoria har en egen hemsida:
www.undervisningshistoria.